BUXORO VILOYATIDA VAQTINCHA OQAR SUV HAVZALARINI RAYONLASHTIRISH VA CHO'LLANISHGA QARSHI KURASHISH IMKONIYATLARI

Abduhalimova Fotima Shukrullo qizi
Buxoro shahr 13-sonli maktabi geografiya fani o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada Buxoro viloyatida atmosfera yog'inlari hisobiga shakllanadigan vaqtincha oqar suv havzalarini aniqlash va rayonlashtirishning nazariy-amaliy ahamiyati tahlil qilinadi. Qurg'oqchil hududlarda mavsumiy oqimni yig'ish, saqlash va mahalliy ehtiyojlarga yo'naltirishning cho'llanish jarayonlarini yumshatishdagi imkoniyatlari yoritiladi.

Kalit so'zlar: Buxoro viloyati, vaqtincha oqar suv, atmosfera yog'inlari, havzali yondashuv, tabiiy geografik rayonlashtirish, gidromodul, melioratsiya, cho'llanish.

KIRISH

Suv resurslarining hududlar bo'yicha notekis taqsimlanishi qurg'oqchil mintaqalarda suv manbalardan foydalanishda muammoli holatlarning yuzaga chiqishiga sabab bo'lmoqda. Buxoro viloyati uchun suvdan samarali foydalanish masalasi sug'orma dehqonchilik bilan bir qatorda yaylovlarni saqlash, aholi va chorvachilik ehtiyojlarini qondirish, tuproq degradatsiyasini cheklash nuqtayi nazaridan ham muhimdir. Shu sababli doimiy suv manbalari bilan cheklanmay, yog'inlardan keyin qisqa muddatda hosil bo'ladigan mahalliy oqim

Mavsumiy oqar suvlarning hududiy xususiyatlarini aniqlash, ularni rayonlashtirish va cho'llanishga qarshi chora-tadbirlar bilan bog'lash suv resurslaridan foydalanish bilan bog'liq muammolarga qisman yechim bo'la oladi. Quruq iqlim sharoitiga ega bo'lgan Buxoro viloyatida shakllanadigan vaqtincha oqar suv havzalarining asosiy manbalaridan biri esa atmosfera yog'inlaridir.

Kam yog'inli sharoitda ham ma'lum paytlarda yuzaga keladigan oqim to'g'ri boshqarilsa, mahalliy suv ta'minotini qo'llab-quvvatlovchi qo'shimcha resursga aylanishi mumkin. Biroq bu imkoniyat har bir hududning relyefi, tuproq xususiyatlari, oqim hosil bo'lish sharoiti va suvni saqlash imkoniyatlari bilan belgilanadi.

Havzali yondashuvning asosiy afzalligi suv oqimini ma'muriy chegara bilan emas, balki tabiiy suv yig'ilish maydoni bilan bog'lab o'rganishidir. Atmosfera yog'ini yer yuzasiga tushgach, uning bir qismi shimiladi, bir qismi bug'lanadi, qolgan qismi esa relyef qiyaligi bo'ylab harakatlanishi mumkin. Demak, vaqtincha oqimni aniqlashda yog'in ko'rsatkichining o'zi yetarli emas: qiyalik, yuza qoplamasi, tuproqning suv o'tkazuvchanligi va mikrorelyef ham e'tiborga olinishi lozim.

Hududlar vaqtincha oqim havzalari shakllanmaydigan, bir taraflama qiyalik asosida shakllanadigan va ikki taraflama qiyalik asosida shakllanadigan sharoitlar nuqtayi nazaridan ko'rib chiqilgan. Bu yondashuv suv yig'ish inshootlarining joylashuvi va turini tanlashda foydali: qiyalikning konfiguratsiyasi suvning qayerda to'planishi va qanday yo'naltirilishini belgilaydi.

Tabiiy geografik rayonlashtirish — hududning tabiiy komponentlari va ular o'rtasidagi bog'liqlik asosida muayyan bir xil xususiyatga ega qismlarni ajratish usulidir. Relyef, iqlim, tuproq, yer usti va yer osti suvlarining o'zaro ta'siri vaqtincha oqim havzalarining shakllanishida alohida ahamiyat kasb etadi. Rayonlashtirish amaliy maqsadga bo'ysundirilganda uning natijasi faqat xarita yoki hududlar ro'yxati bilan cheklanmaydi. U qaysi joylarda oqimni yig'ish mumkinligi, qayerlarda suvni ushlab qolish

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

samarasiz bo‘lishi va qaysi hududlarda ekologik ehtiyot choralari ustuvorligini ko‘rsatishi kerak. Gidromodul bo‘yicha rayonlashtirish ekinlarning suv talabi, tuproqning mexanik tarkibi va sizot suvlarining chuqurligini hisobga oladi. Bunday yondashuv sug‘orish rejimini belgilash, suv sarfini rejalashtirish va suvdan foydalanish samaradorligini oshirish uchun zarur. Vaqtincha oqar suvlarni o‘rganishda gidromodul tushunchasi bevosita oqimning o‘rnini bosmaydi, biroq yig‘ilgan suvdan foydalanishning xo‘jalik samaradorligini baholashga yordam beradi. Masalan, suvni mahalliy sug‘orishga yo‘naltirishdan oldin tuproqning sho‘rlanishi, sizot suvlari sathi va ekinning suvga ehtiyoji hisobga olinishi zarur. Aks holda suv yig‘ish tadbiri kutilgan natijani bermasligi yoki meliorativ muammolarni kuchaytirishi mumkin.

Meliorativ rayonlashtirish hududlarni iqlimiy, tuproq va gidrogeologik sharoitlariga ko‘ra ajratishga asoslanadi. Sug‘oriladigan yerlardagi meliorativ rejimni boshqarish, drenaj va sho‘r yuvish tadbirlarini belgilashning ilmiy asosi sifatida ko‘rsatilgan. Bu nazariy asoslar Buxoro viloyatida vaqtincha suv resurslarini ishlatishda ham muhim: suv miqdoridan tashqari uning sifatiga, yerning sho‘rlanish xavfiga va suvning keyingi harakatiga e’tibor berish kerak.

Cho‘llanish murakkab tabiiy va antropogen omillar bilan bog‘liq jarayon bo‘lib, tuproq va o‘simlik qoplamining zaiflashishi, shamol va suv eroziyasi hamda yer resurslarining mahsuldorligi pasayishi orqali namoyon bo‘ladi. Cho‘llarning shakllanishi, avvalo, issiqlik va namlikning notekis taqsimlanishi bilan boog‘liq. Qurg‘oqchil hududlarda yog‘inning kamligi va bug‘lanishning yuqoriligi suv taqchilligini kuchaytiradi. Shu bilan birga, yog‘inlarning qisqa muddatli va jala ko‘rinishida yog‘ishi ayrim uchastkalarda vaqtincha oqim hosil qiladi. Agar bunday oqim boshqarilmasa, suvning bir qismi hududdan tez chiqib ketishi yoki eroziya jarayonlarini kuchaytirishi mumkin. Mahalliy sharoitga mos yig‘ish va saqlash usullari esa uning foydali qismini xo‘jalik ehtiyojlariga yo‘naltirish imkonini beradi.

Vaqtincha oqar suv havzalarini aniqlash, xaritalashtirish va ularning asosida cho‘llanishga qarshi tadbirlarni ishlab chiqish ham ahamiyatlidir. Bu borada tizimli yo‘nalishlarda chora tadbirlarni amalga oshirish kerak.

Birinchi yo‘nalish — vaqtincha oqim shakllanadigan tabiiy pastqamliklar va qiyaliklarni xaritalash. Bunda yog‘inlarning mavsumiy taqsimoti, oqimning takrorlanishi va suv yig‘ilish maydoni aniqlanishi zarur.

Ikkinchi yo‘nalish — mahalliy suvni ushlab qolish va saqlashning joy sharoitiga mos kichik hajmli yechimlarini baholash. Bunday yechimlarning ekologik xavfsizligi va texnik maqsadga muvofiqligi alohida tekshirilishi kerak.

Uchinchi yo‘nalish — yig‘ilgan suvdan foydalanish ustuvorliklarini belgilash. Mavsumiy suvni mahalliy xo‘jalik faoliyati va chorva mollarini suv bilan ta’minlashda qo‘llash imkoniyati qayd etiladi. Ushbu maqsadlarda foydalanishdan oldin suvning sifati va sanitariya talablari tekshirilishi zarur.

To‘rtinchi yo‘nalish — cho‘llanishga moyil uchastkalarda o‘simlik qoplamini saqlash bilan suv boshqaruvini uyg‘unlashtirishdir.

Bunday loyihalarni hududiy boshqaruv tizimiga kiritish uchun geografik ma’lumotlar bazasi, muntazam kuzatish va mas’ul tashkilotlar hamkorligi talab qilinadi. Natijada ekologiya, suv va yer resurslarini boshqarish hamda oliy ta’lim jarayonida foydalanish mumkinligi ko‘rsatilgan. Demak, ilmiy rayonlashtirish natijalarini amaliy loyihalash, monitoring va ekologik ta’lim bilan bog‘lash maqsadga muvofiq.

Vaqtincha oqar suvlarni qo‘shimcha resurs sifatida baholashda ularning doimiy suv manbalari o‘rnini to‘liq bosa olmasligini e’tirof etish lozim. Bunday suvlar yog‘inning miqdori, intensivligi va

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

mavsumiyligiga kuchli bog‘liq. Shuning uchun suv yig‘ish tadbirlari faqat o‘rtacha ko‘rsatkichlarga emas, kam suvli davrlar va keskin yog‘in holatlariga ham moslashtirilishi kerak. Bundan tashqari, suvni uzoq saqlashda bug‘lanish va infiltratsiya tufayli yo‘qotishlar yuz berishi mumkin.

Bu yo‘nalishlarning kuchli jihati vaqtincha suv resurslarini cho‘llanishga qarshi kurashning hududiy mexanizmi sifatida ko‘rishidadir. Biroq har bir ajratilgan havza bo‘yicha oqim hajmi, suv yig‘ish samaradorligi, ekologik xavf va iqtisodiy natijalarni miqdoriy baholash keyingi tadqiqotlarning muhim vazifasi bo‘lib qoladi.

Buxoro viloyatida vaqtincha oqar suv havzalarini aniqlash va rayonlashtirish qurg‘oqchil hududlarda suv resurslaridan oqilona foydalanishning istiqbolli ilmiy-amaliy yo‘nalishidir. Atmosfera yog‘inlari, relyef, tuproq va gidrogeologik sharoitlarni kompleks o‘rganish suv to‘planishi mumkin bo‘lgan joylarni aniqlash va mahalliy ehtiyojlar uchun mos yechimlarni tanlashga yordam beradi.

Amaliy jihatdan hududiy xaritalash, mavsumiy kuzatish, suv sifati monitoringi va kichik suv yig‘ish tizimlarini tajriba tariqasida baholash tavsiya etiladi. Har bir loyiha mahalliy tabiat sharoiti, ekologik cheklovlar va xo‘jalik ehtiyojlari bilan muvofiqlashtirilishi lozim. Shunday qilib, vaqtincha oqar suvlarni boshqarish cho‘llanishga qarshi kurashda mustaqil yagona yechim emas, balki kompleks tabiatni muhofaza qilish tadbirlarining muhim tarkibiy qismi bo‘la oladi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-2024-yillarda mamlakatimizda oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashning 2019-yilga mo‘ljallangan milliy dasturini tasdiqlash to‘g‘risidagi qarori.

Adabiyotlar

1. Аббасов С.Б. Қизилқум ландшафтлари ва уларнинг геоэкологик жиҳатлари. Докторлик диссертацияси – Т..; 2007. -б. 80-92
2. Азимбаев С.А., Тухтаева Х. Т. Изучение почв массива Карагата для развития локальних систем орошения. //Ўзбекистон жанубида ер ва сув ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш муаммолари. Илмий-амалий конф. материали. Қарши, 2004.100-102б.
3. Алибеков Л. А. Эколого-географические проблемы Центральной Азии. Самарканд, 2010., 271-341с.
4. Рафиков А. А. Развитие процессов антропогенного опустынивания в пустынных экосистемах Кызылкума. (Опустынивание в Узбекистане и борьба с ним). Ташкент. Фан, 1988. 48 с.
5. Тухтаева Х. Т. Опустынивание и борьба с ним в Кызылкумах. // Экология хабарномаси. Тошкент, 2006. №5. 31-32б.
6. Ҳалимова Г. С. Қулжуқтов тизмасида атмосфера ёғинларининг даврий миқдорий ва ҳудудий тақсимланиши. //Чўл зонаси ландшафтлари ресурсларидан самарали фойдаланишнинг географик асослари. Бухоро. -2010. б.133-136.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.